

Національний аспект проблеми перебування іноземних військовополонених західних армій у радянському полоні

Такий аспект міжнаціональних відносин в Україні у 40–50-х роках ХХ ст., як взаємини між іноземними військовополоненими різних національностей, взаємини між іноземними військовополоненими і місцевим населенням, відносини з радянською владою, майже не висвітлено в спеціальній літературі. Головними джерелами інформації згаданих тем донедавна були лише спогади та мемуари колишніх військовополонених, високих радянських посадовців, офіцерів МВС та спецслужб, які за родом діяльності стикалися з військовополоненими і мінімально відобразили ці взаємовідносини; та й сама тема тривалий час була під забороною. Але з початком демократизації інформаційного простору в наковий обіг вводяться документи, які були практично не доступні вітчизняним та іноземним дослідникам. Це документи з колишнього партійного архіву (ЦДАГО України), архівів МВС, СБУ, російських архівів (РГВА, ГАРФ тощо).

У військах, які вели бойові дії на Східному фронті, були представники різних національностей. У зведенні «Про наявність військовополонених у таборах, на приймальних пунктах та в шпиталях» станом на 15 січня 1942 р. наведено такі цифри: із загальної кількості військовополонених (10 249 осіб) німців — 5111, румунів — 3604, фіннів — 311, угорців — 66, австрійців — 193, шведів — 25, росіян — 16, поляків — 48, словаків — 14, італійців — 52, чехів — 14, молдован — 4, греків — 2, українців — 17, євреїв — 2, литовців — 5, сербів — 2, іспанців — 12, норвежців — 1, голландців — 1, французів — 1, іранців — 20. Таке співвідношення кількості військовополонених за національним складом є показовим, і хоча протягом усього часу полону відсотковий склад національностей суттєво

змінювався, кількість різних національностей, які воювали на боці Німеччини, представлений майже повністю¹. До 13 серпня 1945 року у радянському полоні перебувало: німців — 1 780 321, австрійців — 119 656, угорців — 400 250, румунів — 114 515, чехословаків (чехів, словаків, русинів) — 32 306, поляків — 19 941, італійців — 19 810, французів — 12 761, югославів (сербів, хорватів, словенців, боснійців) — 9807, бельгійців — 1888, голландців — 1314, люксембуржців — 742, болгар — 278, данців — 235, швейцарців — 94, норвежців — 55, американців — 40, шведів — 31, греків — 22, англійців — 15, інших національностей — 20 601. Загалом 2 534 682 особи². Ця статистика дозволяє показати, яка величезна кількість представників різних національностей потрапила до радянського полону. Ось як оцінює національний склад німецької армії М.І. Бурцев: «У вермахті все більше ставало солдат, насильно мобілізованих в окупованих країнах. У деяких дивізіях кількість солдатів-німців сягала 30 відсотків, між тим як на початку війни вермахт за національним складом був майже однорідним³. Перше місце (більше 70% від загальної кількості військовополонених), безумовно, належало німцям, і тому терміни «німецькі військовополонені» та «німецька армія» мають право на існування навіть по відношенню до представників інших національностей.

У ставленні радянської влади до військовополонених переважав класовий підхід. Полонені головним чином диференціювалися за ставленням до комуністичної ідеології, класовим походженням, участю у злочинних організаціях та скоєнні злочинів під час війни і, наостанок, — за національністю. Тому оцінювати ставлення до німецьких військовополонених радянської влади за критерієм темпів репатріації є не зовсім вірним. Відправлення військовополонених на батьківщину здійснювалося за принципом — здорова і працездатна людина чи ні. Хоча певний час існувала заборона репатріації за ознаками громадянства⁴, але різниця між громадянством і національністю є дуже суттєвою.

11 квітня 1946 р. у директиві міністра ВС СРСР міністрам ВС республік було наказано: «У зв'язку зі встановленням нормальних дипломатичних відносин уряду СРСР з урядами Угорщини і Румунії необхідно створити для військовополонених угорців та румунів, які утримуються в таборах МВС, кращі, у порівнянні з військовополоненими німцями, умови розміщення, харчування, обмундирування та побутового обслуговуван-

¹ РГВА, ф. 1п, оп. 7а, д. 1, л. 52об.

² Там же, ф. 1п, оп. 01е, д. 37, л. 47.

³ Бурцев М.И. Прозрение. — М., 1981. — С. 202.

⁴ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Сост. Загорюлько М.М. и др. — М., 2000 (далее — Военнопленные в СССР). — С. 854.

ня, для чого пропоную: 1. Усіх військовополонених угорців та румунів розмістити окремо від військовополонених німців, звести їх у самостійні табори або табірні відділення, надавши кращі приміщення»⁵. Хоча існують дані про те, що німців почали розміщувати по можливості окремо від інших військовополонених ще з кінця 1943 р.⁶ Тобто принципу рівності серед військовополонених різних націй для радянської влади не існувало.

Свого часу формальною причиною для відмови Радянського Союзу від підписання Женевської конвенції про утримання військовополонених від 27 липня 1929 р. була саме ст. 9 вказаної конвенції, де йшлося: «Воюючі сторони по мірі можливості уникають поєднання в одному таборі людей різних рас і національностей»⁷. У ноті (від 25 листопада 1941 р.) Наркомату іноземних справ СРСР до американського посольства в Радянському Союзі так аргументувалася відмова радянського уряду приєднатися до конвенції: «...Радянський уряд, підтримуючи всі положення та принципи цієї конвенції, не може прийняти положення статті 9 конвенції, де встановлюється розміщення в таборах військовополонених за расовою приналежністю, що знаходиться в прямому протиріччі зі статтею 123 Конституції (Основного закону) СРСР. Саме тому Радянський уряд не може дати свою згоду на приєднання Радянського Союзу до Женевської конвенції 1929 року»⁸.

У радянській ментальності ворог у Великій Вітчизняній війні був один — німці. Відомо, що до кінця 80-х років минулого століття діти у Радянському Союзі грали у «наших та німців». Ця модель поведінки, тобто звинувачення німців і замовчування ролі союзників Німеччини, частково виправдовувала в очах пересічних громадян військовополонених інших національностей — угорців, румунів та інших солдат гітлерівських армій — не німців. Але навіть до німців люди, що разом працювали та спілкувалися з ними, ставилися переважно без ненависті. На відміну від офіційного ставлення до військовополонених, народ Радянського Союзу досить спокійно сприйняв певне співіснування з колишніми ворогами. У великій кількості мемуарів та спогадів колишні військовополонені згадують стрі-

⁵ Русский архив. — Т. 24 (13): Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. — М., 1996 (*далее* — Русский архив. Т. 24 (13)). — С. 306.

⁶ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). — К., 2002. — С. 65.

⁷ Военнопленные в СССР. — С. 1013.

⁸ Русский архив. — Т. 24 (13–2): Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941–1955 гг. / Под общ. ред. В.А. Золотарева. — М., 1999. — С. 34.

мане ставлення місцевого населення до іноземних військовополонених. Існує чимало листів з подяками (близько 4 тис.) і позитивних відгуків про Радянський Союз та про життя в таборах (підписаних 834 562 військовополоненими), але відомо, що радянські спецслужби «наполегливо рекомендували» військовополоненим перед репатріацією писати подібні відгук та листи. Отже, цінність цих документів як правдивих джерел є досить сумнівною. У переважній кількості мемуарів згадується про чужине ставлення населення, передусім жінок, до полонених. Трохи інша картина складається при вивченні архівних документів. При проведенні у серпні 1944 р. німецьких військовополонених вулицями Києва спостерігалися різноманітні прояви думок та почуттів мешканців столиці. Ось як реагували на цю подію кияни: «Мешканці міста, які витерпіли багато лиха від фашистських загарбників, супроводжували військовополонених вигуками ненависті і прокльонів на адресу німців.... Одна стара жінка сказала: «Їх погані руки обагрені нашою кров'ю. Тепер хай попрацюють». Інвалід Вітчизняної війни Рибалов кричав з наговпу: «Собаки! Вбивці прокляті! За що ви повісили жінку та доньку, за що відрізали руки племіннику Володі і кинули його живим у шахту? Тепер ви за все будете відповідати!» Подібних висловлювань було дуже багато. Було також багато таких вигуків: «Об'їлися українського сала. Тепер воно вам боком вилізе», «Яйка не хочете?», «Смерть Гітлеру»... Але, незважаючи на такі крики та погрози, в більшості своїй населення поводитися дуже виважено, і проходження військовополонених ніякими ексцесами не супроводжувалося.

Проте мали місце спроби з боку окремих осіб, переважно інвалідів Вітчизняної війни, проникнути через оточення конвою і завдати ударів військовополоненим».⁹

Спостерігалася також така реакція населення: «Під час проходження військовополонених вулицею Горвіца з дому № 34, кв. 4 в колону було кинуте яблуко. Встановлено, що яблуко кинуте громадянкою Адріянцевою, яка мешкала в Києві при німцях. Адріянцеву заарештовано. З дому № 10 по тій же вулиці, було кинуте плитку листового тютюну і шматок хліба. Квартири нами встановлені, проводиться розслідування»¹⁰. З огляду на останню цитату стає зрозумілим, чому люди не поспішали виявляти свої справжні почуття при представниках влади. Спілкування місцевого населення з військовополоненими навіть сприяло появі директиви народного комісара внутрішніх справ СРСР № 134 народним комісарам внутрішніх справ республік, начальникам УНКВС країв та областей «Про викриття випадків зв'язку і близького спілкування з військовополонени-

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 940, арк. 12–18.

¹⁰ Чайковський А.С. Указ. соч. — С. 14.

ми жінок, які працюють у таборах НКВС і спецшпиталях для військовополонених» від 11 серпня 1945 р. Виходячи з того, що явище потребувало спеціальної директиви наркома внутрішніх справ, можна зробити висновок, що таке спілкування було дуже поширеним. Покарання за подібні дії було досить суворим: «Викритих у зв'язках із військовополоненими піддавати адміністративному покаранню, звільняти з органів НКВС. В особливо злісних випадках і при існуванні обтяжуючих обставин, за санкцією НКВС СРСР, заарештовувати й передавати до суду військового трибуналу»¹¹.

Важкі умови існування, які були в таборах для військовополонених, за можливістю вижити в голодні роки не дуже відрізнялися від умов існування в СРСР. Особливо у перші повоєнні роки, коли дуже велика засуха знизилася врожай зернових у 1946 р. не менш, ніж у 1945 р. Можливо, що спільні нестатки дещо зближували військовополонених і місцеве населення. Хоча, звісно, досить велика частина населення потерпіла від окупації, і це не так легко було забути, особливо смерть близьких людей.

При роботі військовополонених на виробництві разом із місцевим населенням також складалася досить непроста ситуація. Амплітуда відносин коливалася від відвертої ворожнечі, яка навіть призводила до бійок, і до подібних висновків німецької розвідки: «Військовополонені під час роботи часто вступають у контакт з місцевим населенням. З обох боків не помітно ніякої напруги... Трудова старанність німецьких військовополонених оцінюється дуже високо. Італійці і румуни в цьому відношенні оцінюються значно нижче»¹².

Ставлення іноземних військовополонених до населення Радянського Союзу було різним. Дехто дійсно розумів, які гріхи скоїла німецька армія по відношенню до місцевого населення, і намагався чесно спокутувати їх. Інші не сприймали будь-яке звинувачення у злочинах, переважно це були члени НСДАП та молоді люди, які виховувались на ідеалах «Гітлерюгенду». Проте конфлікти з місцевим населенням при розконвоюванні військовополонених були не частими. Переважно все зводилося до крадіжок продовольства.

Негаразди, які відбувалися з солдатами іноземних армій, не могли не позначитись на взаєминах представників різних національностей при перебуванні в полоні. Ставлення до полону та до програної війни у військовополонених різних національностей було досить різним. Взаємини між ними також являють непросту картину. Переважну кількість полонених становили німці, і, зрозуміло, що ключова роль, яку власне німці відігра-

¹¹ Русский архив. Т. 24 (13). — С. 230.

¹² ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 32–33.

ли у війні, спонукала їхніх колишніх союзників після полонення звинувачувати в усьому саме німців і на побутовому рівні переносити на них невдоволення своїм становищем. Відповідно німці не залишалися в боргу і відповідали на тиск усіма можливими засобами. І саме тут лежить основа конфліктів між іноземними військовополоненими різних національностей. Необхідно враховувати те, що у переважній кількості людей в екстремальних ситуаціях включається механізм виживання. І ті, хто у звичайних умовах (якщо звичайними умовами, звісно, можна назвати війну) ставилися один до одного просто байдуже, у полоні товаришували лише на підставі спільної національності, протиставляючи себе, свою національну спільноту іншим. Подібні засоби виживання можна простежити, наприклад, у спогадах колишніх солдатів вермахту. «Ми швидко відправили наших людей до кухні. Була темна ніч, лише кухня достатньо освітлювалась, та де-не-де — дорога, щоб можна було дійти, особливо не спотикаючись. З боків дороги в завулках між бараками стояла суцільна темрява. Отримавши їжу, наші люди поспішили назад до бараку, несучи в обох руках повні казанки з їжею. Раптом на них напали люди, що випірнули з темряви (ймовірно, це були румунські цигани), і спробували відібрати їжу. Наші відбивалися, при цьому частина їжі пропала. Вони почали кликати на допомогу. Кілька людей, ще достатньо міцних, вибігли з бараку, прихопивши з собою дерев'яні дубинки, вони прогнали грабіжників, і ми уперше отримали гарячу їжу — по половині літра перлової каші, котру їли з благоговінням... З доставщиками їжі тепер посилали супроводжуючу команду з дубинками, навіть удень, щоб уберегти від грабіжників і не розгубити в сутолоці дорогоцінну їжу»¹³.

Про подібне ставлення до німців у полоні йдеться в документі, написаному німецькою розвідкою у 1944 р. У ньому йдеться саме про взаємини німецьких і румунських військовополонених. «В якості охоронців часто використовуються колишні румунські військовополонені, які ставляться до німців більш жорстоко, ніж російські червоноармійці»¹⁴. Причини такого ставлення мали коріння ще з часів війни: «Ще більше виявились антигерманські настрої в румунських, угорських та фінських військових формуваннях. Капітуляція ж Італії (8 вересня 1943 року) послужила новим стимулом для розкладання васальних Гітлеру армій»¹⁵.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що ставлення радянської влади до військовополонених було упередженим за національними ознаками, і це суттєво впливало на рівень забезпечення харчами,

¹³ *Зенн Ф.* Сталинградский пленник 1943–1946. — СПб, 1998. — С. 45–46.

¹⁴ ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 31.

¹⁵ *Бурцев М.И.* Указ. соч. — С. 202.

помешканням, медичного забезпечення, що в умовах полону було життєво важливо. Взаємини полонених з місцевим населенням не відрізнялися особливою ворожнечою, а іноді навіть були досить дружніми, але однозначно оцінити їх практично неможливо, бо суб'єктивний момент в оцінюванні ситуацій як військовополоненими, так і місцевим населенням, дуже великий. А міжнаціональні відносини серед самих полонених були досить напруженими і часто неприховано ворожими.